

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИЧНІ Й ТЕРИТОРІАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ НАПРИКІНЦІ XVII ст.**

На основі документів посольської місії В.Кочубея 1685 р. досліджуються історичні й територіальні уявлення козацької еліти. Робиться висновок про добру поінформованість представників Генеральної військової канцелярії щодо різноманітних історичних хронік, оцінку ними спадщини київських та московських князів, належність посожських сіл, кордони України тощо.

Питання щодо уявлень козацької старшини про кордони та історичну належність території Гетьманщини (Війська Запорозького) було предметом уваги багатьох істориків. До цієї проблеми, зокрема, зверталися І.Крип'якевич та М.Василенко, а останнім часом – В.Смолій і В.Степанков, О.Гуржій, З.Когут, Ф.Сисин, Т.Чухліб, Н.Яковенко, В.Станіславський та ін. Так, З.Когут у своїй нещодавній студії підбив підсумки досліджень і простежив зміни територіальних уявлень козацтва від часів Б.Хмельницького до І.Самойловича, слідом за В.Смолієм і В.Степанковим стверджуючи, що у Б.Хмельницького було дві концепції: максималістська з включенням усіх етнічних територій, і стратегічна, яка передбачала об'єднання козацьких територій під гетьманською владою¹.

Чіткі кордони Гетьманщини у складі Чернігівського, Київського та Брацлавського воеводств уперше визначив Зборівський договір. Саме у цих межах Військо Запорозьке визнало підданство московському цареві. Що стосується питання Білорусії й спроб Б.Хмельницького поширити свою владу на її територію, то З.Когут оголошує це «правом меча», бажанням володіти завойованими землями². Таке твердження видається спірним, я радше схилиюся до думки С.Плохія, котрий твердить, що й козаки, і литовці визнавали русинів України та Білорусії належними до однієї етнічної групи. Отже, Б.Хмельницький уважав природним розширення меж Гетьманщини за рахунок білоруських земель³. Такий висновок непрямо підтверджують наполегливі намагання І.Виговського та П.Дорошенка продовжувати цю політику. Проте залишмо «білоруське питання» поза нашим дослідженням, а натомість зупинімося на дебатах про кордони Гетьманщини, що відбулися 1685 р. – напередодні укладення «Вічного миру», коли гетьман І.Самойлович затято змагався за посожські села та шукав вагомі аргументи на свою користь.

Згідно з адміністративним устроєм Війська Запорозького в 1648–1654 рр., Посожжя не входило до козацької території. Тільки в роки Руїни з послабленням Речі Посполитої ситуація змінилася. Як ішлося в Конотопських статтях 1672 р.,

* Таїрова-Яковлева Татьяна Геннадіївна – доктор історичних наук, професор Санкт-Петербурзького державного університету, директор центру з вивчення історії України СПбДУ (Російська Федерація).

** Переклад із російської мови – редакція «Українського історичного журналу».

¹ Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б.Хмельницького до гетьмана І.Самойловича // Український історичний журнал. – 2011. – №3. – С.50–73.

² Там само. – С.56.

³ Plokhly S. The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus. – Cambridge, 2006. – P.238.

«бывший гетман, Демко Игнатов, королевскаго величества в стороне, в воеводстве Мстиславском, и в поветех, в Мозырском и в Речицком, заехал многие места по реку Сож». Відтак новообраному гетьманові І.Самойловичу «ис тех мест» наказувалося «уступить»⁴. Під час переговорів у справі укладення «вічного миру» йшлося про «отдание посажских сел, которые по Сож реку недавними временны, после последней комиссии, к Стародубскому и Черниговскому полком присвоены были»⁵.

Розглядаючи ці події, Т.Чухліб використав у своїй праці листи та інструкції І.Самойловича на переговорах з Яном III Собеським, що зберігаються у варшавському архіві⁶. Наведена ним цитата («на тій чигиринській [стороні] Дніпра [...] землі від віку власність Війська Запорозького») дозволила З.Когуту зробити висновок, що І.Самойлович «мав добре сформоване бачення того, якими мали бути кордони козацької держави»⁷. Цілковито погоджуючись із цією думкою додаю, що на перемовинах у Москві через своїх посланців І.Самойлович чіткіше продемонстрував свої уявлення про кордони та історію належності земель.

В.Станіславський, згадуючи у своїй розвідці про посольство до Москви у січні 1685 р. військового канцеляриста В.Кочубея (в автора помилково з ініціалом «Л.»), уривок із виданої йому І.Самойловичем інструкції цитує за працями М.Костомарова й С.Соловйова⁸. Т.Чухліб, який аналізував політику цього гетьмана, також лише згадує про посольство В.Кочубея (і у цього автора він знову ж таки «Л.Кочубей»), посилаючись при цьому на С.Соловйова⁹. Московський історик К.Кочегаров у своїй нещодавній монографії мимохідь говорить про приїзд від І.Самойловича його посланця В.Кочубея – також при цьому базуючись на викладі С.Соловйова¹⁰.

Слід зауважити, що й сам С.Соловйов обмежився лише згадкою про місію В.Кочубея та навів цитату з гетьманської інструкції – ту саму, яку тепер використовують усі історики:

«А оскільки вся тамтешня сторона Дніпра, Поділля, Волинь, Підгір'я, Підляшшя та вся Червона Русь завжди до монархії російської («русской») від початку буття тутешніх народів належали, то безгрішно б було своє справіку вічне, хоча б і помалу, відзискувати, шукаючи зручної нагоди»¹¹.

Дозволю собі висловити «крамольну» думку, що С.Соловйов навмисно вирвав зі справи тільки цю цитату, котра поза контекстом звучить у доволі «імперському

⁴ *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. – Ч.1. – Москва, 1858. – С.244. Натомість О.Гуржій стверджує, що «поселення по берегах р. Сож» відійшли від Речі Посполитої до Російської держави після Бахчисарайського мирного договору 1681 р. (див.: *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – С.50).

⁵ Полное собрание законов Российской империи. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1830. – №1183. – С.768.

⁶ *Чухліб Т.* Особливості зовнішньої політики Івана Самойловича та проблема міжнародного становища Українського гетьманату в 1672–1686 рр. // Український історичний журнал. – 2005. – №2. – С.63.

⁷ *Когут З.* Кордони України: територіальні візії козаків... – С.69.

⁸ *Станіславський В.* «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «вічного миру» // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2000. – Вип.1. – С.351, 356.

⁹ *Чухліб Т.* Особливості зовнішньої політики Івана Самойловича... – С.60, 66.

¹⁰ *Кочегаров К.А.* Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах: Заключение договора о Вечном мире. – Москва, 2008. – С.282–283.

¹¹ *Соловьёв С.М.* Сочинения. – Кн. VII: История России с древнейших времён. – Т.13/14. – Москва, 1997. – С.373.

дусі». М.Костомаров у своїй монографії «Руїна» відтворив її, щоправда в дещо розширеному вигляді, очевидно, усе ж користуючись першоджерелом¹².

Якщо сучасні історики просто не дивились оригіналів справи посольства В.Кочубея, то С.Соловйов і М.Костомаров їх, звісно ж, бачили. І залишається на їхньому сумлінні, чому вони не ввели до наукового обігу наявні тут унікальні матеріали, котрі характеризують знання про історію й територіальні уявлення козацької старшини.

Цікаво, що навіть не звертаючись до першоджерела деякі дослідники, проте, на основі викладу С.Соловйова роблять далекоюсяжні висновки. Так, К.Кочегаров різко заперечує думку свого українського колеги Т.Чухліба, що наміри гетьмана розходилися з прагненнями російського уряду¹³. Зокрема, московський історик заявляє: «Усі свої вимоги І.Самойлович висував у рамках своїх васальних стосунків із російськими царями та статусу України у складі Російської держави». При цьому він явно плутає форму, в якій подавалися ці вимоги, з їх реальним змістом. Коментуючи посольство В.Кочубея, К.Кочегаров дозволяє собі таке некоректне судження: «І.Самойлович показав себе прихильником подальшої боротьби за підлеглисть Росії всіх східнослов'янських земель, що перебували під владою Корони Польської». І тут же обмовляється: «Зрозуміло, у цьому випадку І.Самойлович мав на увазі перш за все розширення меж підвладних йому територій»¹⁴. Але, як кажуть, це дві великі різниці.

Зауважимо, що В.Степанков зовсім по-іншому коментує ту ж саму цитату (цього разу вже у викладі М.Костомарова), говорячи, що І.Самойлович «послав до Москви інструкцію, в якій пропонував добиватися від Польщі відмови від усіх етноукраїнських земель»¹⁵.

Перш за все слід підкреслити, що документи посольства В.Кочубея, на превеликий жаль, збереглися тільки в перекладі російською мовою, зробленому в Посольському приказі¹⁶, тож ми можемо тільки здогадуватися, які терміни використовувалися в українському оригіналі.

Між тим В.Кочубей привіз у Москву унікальний документ під назвою «Описание народа российскийского, откуда начало восприяло и о граница града Киева, и Киевского, и Черниговского, и Переяславского полков с принадлежащими к ним мест и реками». Це був свого роду науковий трактат, в якому на основі джерел доводилася належність різноманітних територій.

Підготовлений у стінах Генеральної військової канцелярії 15-аркушевий документ дає яскраве уявлення про те, наскільки освіченими та начитаними були військові канцеляристи (до речі, автор відомого літопису Самійло Величко тоді там ще не служив). Беручи до уваги, що «Описание народа российскийского...» було складене в 1684 р., воно дозволяє нам дещо заповнити прогалину в наших

¹² Костомаров Н.И. Руина // Актуальная история России. – Москва, 1995. – С.376.

¹³ Кочегаров К.А. Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах... – С.430; Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С.299 (у К.Кочегарова помилкове посилання).

¹⁴ Кочегаров К.А. Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах... – С.283.

¹⁵ Степанков В. Проблема воз'єднання козацької України в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної Європи (остання чверть XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2002. – Вип.2. – С.263.

¹⁶ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.229 (Малороссийский приказ). – Оп.1. – №90.

знаннях про менталітет козацької еліти того часу, адже практично всі літописи та списки, що дійшли до нас, належать пізнішому періоду. У трактаті з посиланнями на джерела викладено історію українських територій та їх правителів, стосунки з сусідами, докладно описуються кордони й висловлюються побажання на переговори з поляками.

Тепер ми можемо достеменно стверджувати, що в Генеральній військовій канцелярії часів І.Самойловича знали «Хроніку Європейської Сарматії» А.Гваньїні, а також «Кроникарь княжения руського», «Кроники Великого княжества Литовского», «Кронику руськой земли», твір Мартина Бельського тощо. Цікаво, яким бібліотечним зібранням користувалися укладачі документа при його підготовці? Примітно, що після кожної цитати з перелічених джерел іде посилання (просто як за сучасними бібліографічними вимогами!) з указівкою на сторінку (наприклад: «Чти Гваглина о руской земли, лист 2»).

Слід відзначити, що козацька еліта мала доволі туманні уявлення про стародавню історичну хронологію. У документі йдеться «о руской земли, и о границах ея и от початку монархии руской сарматцкого народа». Хронологія вибудовується така:

«Роксоляне, русь или славяне от вандалов [происходят]. А прежде от Афета, сына Ноева початок свой ведуд. [...] Русь или сарматы всех народов храбрейшие были [...] еще лета от сотворения света 46 том году державу имеша во Европе. [...] российскому народу или словянскому великий Александр царь македонский грамоты подавал [...] в вечные роды для их мужественного сердца: от полунощного великого окяна даже до полудендного италияского»¹⁷.

І далі, із посиланням на «Кроникарь княжения руського», стверджувалося: «Русь или славяня прежние суть нежели поляки во Европе».

Зрозуміло, який «російський народ» (у перекладі московських дяків) існував у часи Александра Македонського та наскільки вирвана з контексту цитата, наведена С.Соловйовим!

Значно більш реалістичними були уявлення козацької старшини про часи після татаро-монгольського нашествия, про Данила Галицького («уделный князь в своем княжении, наследник князей российских»). Причому знову таки, це вже переклад дяків Посольського приказу, оскільки в іншому місці ця фраза повторюється з терміном «русских», тобто князів Київської Русі¹⁸. «Киевское княжение, Волынь и Подлясье, — ідеться в документі, — Короне полской присовокуплено лета от Христа 1569»¹⁹. Не менш промовисте твердження: «Литовские князи подданыи и рабы князем киевским»²⁰.

Загалом цей текст підтверджує думку про існування у середовищі козацької еліти «максималістської» та «стратегічної» концепції кордонів:

¹⁷ РГАДА. — Ф.229 (Малороссийский приказ). — Оп.1. — №90. — Л.14—15.

¹⁸ Там же. — Л.29.

¹⁹ Там же. — Л.16.

²⁰ Там же. — Л.17.

«Смоленск, Витепск и Полоцк, Новгород, Галич и все Подолие, Львов, Перемышль, Ярослав и все Красное Покутие, Люблин и всею Черною Русю, Луцк, Владимир, Острог, Изяслав и всем Вольнем владели сынове Владимира святого, яко природные князи российскийе»²¹.

А в іншому місці: «Описание воеводств Киевского, Брянского и Черниговского, в которых Войско все Запорожское заключаетца»²². При цьому Київське воеводство укладачі документа доводять аж до узбережжя Чорного моря. Доволі показове ще одне твердження: «В тех трех воеводствах и Украина вся, и Войско Запорожское заключаетца»²³.

Добиватися поступок від поляків саме в таких кордонах І.Самойлович пропонував за допомогою сили:

«А то все удобно за помощью Божиею и пречистой Богородицы молитвами исполниться может, когда великий государь наш его царское пресветлое величество все силы свои так на литовскую страну, как сюды на Украину изволит обратити к господину гетману и к Киеву, чтоб неприятелю на шею наступили. Тогда б неприятель сам рад и не рад со всеми теми тремя воеводствами поступится, прося милосердия»²⁴.

²¹ Там же.

²² Там же. – Л.19. Далі йшов чіткий опис кордонів із зазначенням відстаней між населеними пунктами:

«А Киевское воеводство вверх Днепра починаетца от города Лоева, а идет граница воеводства киевского от города Лоева по за Чернобылю городку чрез реку Припет по Словешню реку по за Окручию городу. А оттоле по реку Случь, по за Чуднову городу, а от Случи паче полями чрез поле, нарицаемое Гончариху, до реки Гнилого Текича, которая река разделяет воеводство Киевское з Брянским // воеводством. Сего ради воеводство Киевское вверх от Днепра с Литвою кончатца по город Лоев, который Лоев город на тому же берегу Днепра реки стоит, на котором и Киев, от Киева 108 верст, а вверх Припети реки от Литвы граница воеводства Киевского идет по за Чернобылю городу, недалече от Мозыря, даже до Словешни реки. А от Вольня граница воеводства Киевского по реку Случь по за Чуднову городу до реки Гнилого Текича, а от той реки до диких татарских поль. В том же Киевском воеводстве по заднеприю, выше Канева, те городы: Триполие, Ржищев, Канев, Мошны, Черкасы, Бужин, Чигирин, Крылов, даже до самого Запорожья, а из Запорожья все заключаетца в воеводстве Киевском, даже к Очакову до самого Черного моря, а те все полки в Киевском воеводстве извеку заключаетца: полк Черкасский, полк Чигиринский, // полк Каневский, полк Корсунский, полк Белоцерковский, полк Переяславский, которые все полки без Запорожья не обьдутца, а Запорожье також де теми наполняетца полками. Брянское ж воеводство кончатца по границу волоскую рекою Днестром по города Янполь, Могилев и Мурафу. А Черниговское воеводство ведомо уж яко за Днепром пребывающее [Північно-західний кордон Київського воеводства пропонувався такий:] по Тетерев реку с одной стороны Киева от Полеся а з другой по реку Рось, Тетерев // река начинаетца за Чудновым городом 100 верст от Киева, а впадывает в Днепр реку выше Киева 100 верст, под селом Домонтовым, по той реке Тетерев от устья Днепрового идя вверх те городки и города стоят: первой городок Горностай поле, Прибирск, Шанков, Кухари, Веприк, Радомышль городок, Печерского монастыря отчина, Коростышев, Житомир, Троянов, Чуднов, а за Чудновым в 30 верстах началась та река Тетерев, 100 верст от Киева, а впадывает выше Канева в Днепр 60 верст. Рось ж река начало вершины свое имеет за Погребищами, выше городка Володарки и городка Торчицы, за Белою Церковью 60 верст, по которой реке Росы вниз идя к Днепру те городки и города стоят: Белая Церков, Синява, Синица, Богуславль, Стеблев, Курсунь, городок Салновка, городок Меречье, городок Михайловка, от которого и в Днепр // впадает ниже Канева и по осмы версты обе те реки Тетерев свое начало имеет от Киева 100 верст с лишком, а впадывает выше Киева в Днепр 60 верст. А Рось река начало вершины своей имеет от Киева 120 верст, а ниже Киева впадает в Днепр 80 верст ниже Канева».

(див.: Там же. – Л.19–23).

²³ Там же. – Л.21.

²⁴ Там же. – Л.23–24.

Є в тексті й інша промовиста заява: «При ком Киев и Запороже пребывати будет, при том и все Войско Запорожское оставатца непоколебимо будет»²⁵. Це – до питання про ставлення козаків до підданства московському цареві. В інструкції нагадувалося, що

«когда сия Малая Россия с Войском Запорожским с посполитым народом принята учинилась в милостивую милостивого пресветлого монарха оною оборону (зауважмо, не в підданство, а в оборону! – Т.Т.-Я.), тогда сия страна малороссийская обреталася в совершенной своей полности, не токмо от полской земли по реку Случь и по город Каменец, а от волоской земли по реку Днестр широта ея протягалась, но и от Литвы в глушь свои широкие имела границы. [...] А ныне с великою и неутолимою жалостию нашею мы гетман с войском запорожским и со всем народом малороссийским то поносить должныствуем, что грех наших ради свои малороссийские страны одне войнами внутренними через присяги преступников, иные неприятельскими нашествиим и розными смятенми Господь Бог допустил умаленные быть понеж оная сторона Днепра во отлучении осталась»²⁶.

У цій фразі звучить виразний докір на адресу московських царів, які не змогли «оборонити» всю «Малу Росію».

Є в документі й частина, присвячена Московській державі та її відношенню до Київської Русі. Укладачі з військової канцелярії заперечували право польських королів уважати себе спадкоємцями київських князів: «О сем дивно поляком руские земли наследниками называтися»²⁷. Не визнавали вони й спроб польських авторів «князей росийских московских незнатными сотворить», оскільки, на їхню думку, московські князі походили «от росийских князей»²⁸. Визнаючи зв'язок московських володарів із київськими, укладачі трактату, проте, чітко відокремлювали поняття «русских» (князів Київської Русі) та «московских» (правителів Московської держави) «князей». Показові й уживані звороти: «народов росийских» (тобто малоросійського та великоросійського), «малороссийская страна»²⁹.

Певне уявлення щодо ставлення до документів минулих епох дає повідомлення, зроблене В.Кочубеем про посожські села з обох сторін Дніпра:

«Чиним донесение, что сыскалися в древних писмах совершенные доводы, объявляющия то, что они исконно к Войску Запорожскому належали и гетманы прежде нас бывшие ими владели, которые писма Богдана Хмельницкого и иных древних (цікаво, яке слово було в оригіналі? – Т.Т.-Я.) объявит их вышепомянутой наш посланной»³⁰.

²⁵ РГАДА. – Ф.229 (Малороссийский приказ). – Оп.1. – №90. – Л.23.

²⁶ Там же. – Л.96–97.

²⁷ Там же. – Л.17.

²⁸ Там же. – Л.18.

²⁹ Там же. – Л.94.

³⁰ Там же. – Л.111.

Далі, посилаючись на універсали Б.Хмельницького, стверджувалося,

«что не токмо те села до Войска Запорожского належали, но и в городе ж Быхове, Чаусах, высоко на Днепром обретающихся, а наипаче в Гомлю, Пропойску и в ыных, блиско Сожа лежащих, власть регименту Войска Запорожского распростиралась, полковники, сотники и иные начальники по чину Войска Запорожского в них бывали».

Тут явно не йдеться про «право меча», навпаки, відзначається, що «ныне в тех селах все обретающихся власти нашей ради и о том загодем радуютца»³¹.

Таким чином, І.Самойлович та його оточення (так само, як перед цим Б.Хмельницький, про що писав ще І.Крип'якевич³²) прагнули розширити межі козацьких територій, особливо на північ, використовуючи для цього історичні хроніки та документи. І така спроба не була проявом наївності або невігластва. Навпаки, суперечливі прикордонні питання при укладенні міждержавних договорів (у даному випадку – між Річчю Посполитою та Московською державою) нерідко вирішувалися «межевими суддями», котрі виносили рішення щодо проведення кордону саме на підставі доказів давньої належності територій³³. І.Самойлович пояснював, що Посожжя віддали полякам тимчасово, до порубіжного розмежування, на котрому козаки не змогли відстояти свої права через участь у війні³⁴, і тепер надавав необхідні докази. Зрозуміло, що фактичному керівникові московського уряду під час регентства царівни Софії, який опікувався укладенням «вічного миру» з Річчю Посполитою – князеві В.Голіцину вони були ні до чого, оскільки перед ним стояли абсолютно інші геополітичні завдання. Проте завдяки наполегливості гетьмана І.Самойловича ми маємо можливість краще зрозуміти менталітет козацької старшини та уявлення її представників про історичну належність територій.

³¹ Там же. – Л.116.

³² Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки НТШ. – Т.151. – Л., 1931. – С.136.

³³ Василенко М.П. Територія України XVII в. // Юбілейний збірник на пошану академіка Д.Багалія. – К., 1927. – С.124–126.

³⁴ РГАДА. – Ф.229 (Малороссийский приказ). – Оп.1. – №90. – Л.111.

This article is based on the papers of the embassy of V.Kochubei to Moscow in 1685 and includes the analysis of the historical and territorial conceptions of the Cossack's elite. It illustrates the good knowledge of the members of the General Office about historical chronicles, their opinion regarding relations of Kyiv and Moscow dukes, belonging of the Sozh villages, borders of Ukraine etc.

